

ONOMASTİK VAHİDLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Vəfa Seyid

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: vafaseidova@mail.ru

Xülasə. Məqalədə xüsusi isimlərin semantik xüsusiyyətləri təhlil edilir, dilçilikdə semantik nəzəriyyənin yeni bir sahə olması, xüsusilə də, onomastik vahidlərin semantikasına dilçilər tərəfindən elə də ciddi marağın olmadığı və onların linqvistik baxımdan (semantik də daxil olmaqla) deyil, tarixi baxımdan öyrənilməsi qeyd edilir. Dilçilər tez-tez semantikanın onomastik vahidlərin xüsusi aspekti olmasına şübhə ilə yanaşır, bəzən adların semantikasını əmələ gəldikləri ümumi isimlərin semantikasına ilə eyniləşdirirlər. Buna görə də bu sahədə dilçilərin mülahizələri bir-biri ilə üst-üstə düşmür və ziddiyyət yaradır.

Açar sözlər: Semasiologiya, morfem, onomastik vahid, denotasiya, referent, paradiqma, sintagma.

PROPER NAMES UNDER THE PRISM OF INTERPRETATIVE SEMANTICS

Vəfa Seyid

Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan

Abstract. The article analyzes the semantic features of proper nouns, it is noted that the semantic theory is a new field in linguistics, especially that there is no serious interest in the semantics of onomastic units by linguists and they are studied not from a linguistic point of view (including semantics), but from a historical point of view. Linguists very often doubt that semantics is a special aspect of onomastic units, sometimes equating the semantics of names with the semantics of common nouns from which they are derived. Therefore, the opinions of linguists in this field do not coincide with each other and create a contradiction.

Keywords: Semasiology, morpheme, onomastic unit, denotation, referent, paradigm, syntagma.

ИМЕНА СОБСТВЕННЫЕ ПОД ПРИЗМОЙ ИНТЕРПРЕТАТИВНОЙ СЕМАНТИКИ

Вафа Сейид

Азербайджанский Университет Языков, Баку, Азербайджан

Резюме. В статье анализируются семантические особенности имен собственных, отмечается, что семантическая теория является новым направлением в языкознании, не смотря, что серьезного интереса к семантике ономастических единиц со стороны лингвистов нет, и они изучаются не с лингвистической точки зрения (включая семантику), а с исторической. Лингвисты очень часто сомневаются в том, что семантика является особым аспектом ономастических единиц, иногда отождествляя семантику имен с семантикой нарицательных имен, от которых они произошли. Поэтому мнения лингвистов в этой области не совпадают друг с другом и создают противоречие.

Ключевые слова: Семасиология, морфема, ономастическая единица, денотат, референт, парадигма, синтагма.

1. Giriş

Semantika termini sözlərin mənası haqqında elm olan semasiologiyanı ifadə etmək üçün istifadə edilir. Semantika dedikdə, adların onların təbii işarələri ilə əlaqəli, əsasən, ikinci ifadə tərzli, semantik tərəfi nəzərdə tutulur. Semantika məna nəzəriyyəsi kimi müasir dilçiliyin yeni sahələrindən biridir. 1820-ci ildə klassik dilçi Reyziq semasiologiyanı şərtlərlə, mənanın

inkışafı ilə məşğul olan müstəqil bir sahə kimi digər dilçilik sahələrindən ayırdı. 1883-cü ildə isə M. Breal mənə dəyişikliyi qanununu semasiologiyanın vəzifələri sırasına əlavə etdi.

Aristotel dövründən bəri mənə ifadə edən ən kiçik vahid söz hesab edilirdi. Lakin onomastik problemlər nəinki söz səviyyəsində, eyni zamanda ondan aşağı və yuxarı səviyyələrdə də meydana çıxır. Buna görə də sonralar mənə kəsb edən ən kiçik vahidlər morfemlər hesab edildi. Morfem termini ilk olaraq XIX əsrin 80-ci illərində Boduen dö Kurtene tərəfindən dilçiliyə daxil edildi [5, s.320]. Boduen dö Kurtene kök morfemləri semantik cəhətdən əsas morfemlər, kök olmayanları isə ikinci dərəcəli morfemlər adlandırırdı.

Xüsusi isimlərin semantikasına gəldikdə isə, son dövrlərdə, demək olar ki, dilçilər tərəfindən bu sahəyə elə də ciddi maraq olmamışdır və bu sahədə tədqiqatlar aparılmamışdır. E. Şryöderin “əvvəlcə xüsusi isimlərin tarixi, sonra semantikasi” şüarı onların linqvistik baxımdan (semantik də daxil olmaqla) deyil, tarixi baxımdan öyrənilməsinə yol açmışdır. Buna görə də, xüsusi isimlərin semantikasi nəinki tədqiq edilməmiş, həm də təyin edilməmişdir. Belə ki, çoxları xüsusi isimləri anlayışdan kənar kateqoriya, semantikanı isə idraki hesab edir, çox tez-tez isə semantikanın onomastik vahidlərin xüsusi aspekti olmasına şübhə ilə yanaşırlar [14, s.250-255].

Bəzən adların semantikasını əmələ gəldikləri ümumi isimlərin semantikasi ilə eyniləşdirirlər: Bordeaux - rəng; Bordeaux - şərab və şəhər adı. Problemə müxtəlif yanaşmalara əsas verən onimlərin belə mürəkkəb semantikasi xüsusi adın mənası ilə bağlı bir-birini təkzib edən anlayışların yaranmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə, məsələn, bəzi müəlliflər xüsusi adların asemantik olduğuna, digərləri onların semantikasının zəif və natamam olduğuna inanır, üçüncülər isə onimlərə ümumi isimlərdən daha çox mənası olan vahidlər kimi baxır.

D.İ. Yermoloviç xüsusi isimlərin mənə komponentlərini aşağıdakı kimi ayırmışdır:

– Əvvəla, bütün xüsusi adlar əşyavi mənə daşıyır, yəni onların məzmununun (mənasının) bir hissəsi adlandırılan müəyyən bir obyektin və ya reallığın mövcudluğu haqqında məlumat verir.

– İkincisi, xüsusi adların çoxu bəzi obyektlər sinfini ifadə edir ki, onların arasında bir obyekt xüsusi seçilir. Məntiqi nöqteyi-nəzərdən dil sistemində nominasiyanın fərdiləşdirilməsi yalnız əvvəllər ümumiləşdirmə əsasında təsnif edilmiş obyektlər arasında mümkündür. Buna görə də “antroponimlər”, “toponimlər” və xüsusi adın digər kateqoriyaları haqqında danışmaq olar, çünki onlar müvafiq olaraq “insan”, “ərazi obyekt” və s. anlayışlarla bağlıdır.

– Üçüncüsü, ayrı-ayrı obyektə ifadə edən zaman xüsusi adlar bu obyektə müəyyən bir şəkildə adlandırmaq üçün öz mənası ilə bir uyğunlaşma yaradır.

– Dördüncüsü, xüsusi adlar bu konkret obyekt haqqında, onun xassələri haqqında müəyyən məlumat daşıyır. Bu məlumat zəngin və ya zəif ola bilər və müxtəlif ünsiyyət sahələrində müxtəlif dərəcədə tanınır. Əgər bu məlumat bütün dil ictimaiyyəti miqyasında yayılırsa, bu, o deməkdir ki, bu mövzu haqqında məlumat xüsusi adın linqvistik mənasının bir hissəsidir [7, s.200].

K.A. Qudiy bu yolla xüsusi adın ifadəsində ən azı dörd mənadaşırıyıcı komponenti ayırd etməyin mümkün olduğunu bildirir:

a) Ekzistensial, yaxud induktiv – ifadə edilənin mövcudluğu və obyektivliyi. Mənanın bu komponenti, sanki məhdudlaşdırılmış bir mesajı təmsil edir: “belə bir obyekt var”. Bu komponent bütün əşyavi söz işarələri üçün ümumdür - ümumi isimlər və xüsusi isimlər;

b) Təsnifat - obyektin müəyyən bir sinfə aid olması. Belə bir sinif adın denotasiyası adlandırılır. Antroponimlərin denotatları, məsələn, insanlardır (bir çox antroponimlərin denotatları isə kişi və qadındır); zoonimlərin denotatları - heyvanlar; toponimlərin denotatları materiklər, okeanlar, dənizlər, ölkələr, çaylar, adalar, yaşayış məntəqələri, küçələr və sairdir. Mənanın bu komponenti, sanki, məhdudlaşdırılmış məlumatdır: “bu obyekt şəxsdir (çaydır, binadır və s.)”;

c) Fərdiləşdirmə - denotasiya daxilində obyektlərdən birinin (referentin) adlandırılması üçün həmin adın xüsusi təyinatı.

a), b) və c) komponentləri aşağıdakı məlumatı çatdırır: “Belə bir adam var, onun adı Davuddur”. “Mövcudluğu haqqında indicə məlumat verdiyimiz gölün adı Seliqerdir”.

d) Səciyyələndirici - həmsöhbətlərin nədən və ya kimdən danışdıqlarını başa düşmələri üçün kifayət edən referentin xüsusiyyətləri toplusu. Mənanın bu komponenti, məsələn, Baykal xüsusi adı dolama məlumat təqdim edir: “Bu göl Rusiya Federasiyasının ərazisində yerləşir və dünyada ekoloji cəhətdən ən təmiz şirin sulu göldür”.

Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, müxtəlif insanların eyni referentlə bağlı anlayış və düşüncələri fərqli ola bilər. Müəyyən bir ünsiyyət sahəsinin iştirakçıları öz nitqlərində bir obyekt haqqında əsas bilikləri qoyurlar və əgər bu anlayış sferası bütün dil cəmiyyətini əhatə edərsə, onda onların əsas biliklərindən sistem kimi dildə xüsusi adın mənasının fərdiləşdirici komponenti yaranır.

Şübhəsiz ki, bu təsnifat tam deyil, lakin o, onimlərin tərkibindəki əsas semantik komponentləri kifayət qədər aydın şəkildə təsvir edir. Bu isə xüsusi adların semantik mahiyyətinin mürəkkəbliyini bir daha sübut edir.

Müasir dilçilər, istər yerli, istərsə də xarici dilçilər, xüsusi və ümumi ismin bir-birindən fərqləndirilməsi meyarları haqqında hələ də yekdil fikrə gəlməmişlər. Bunun üçün universal qrafik, morfoloji və sintaktik meyarların olmaması göstərilir. Yeganə universal yanaşma semantik meyar hesab edilə bilər.

Bu baxımdan xüsusi ismin semantikasi məsələsinə üç əsas yanaşma mövcuddur: paradigmatik, sintaqmatik, kompleks.

Paradigmatik yanaşma çərçivəsində adlara dil səviyyəsində baxılır. Bu yanaşmanın tərəfdarları (E.M. Qalkina-Fedorçuk, A.A. Ufimçeva, A.A. Reformatski, R. Fişer, A. Qardiner və s.) onimlərdə onların nominativ funksiyası ilə təyin olunan denotativ mənanın da olmasını etiraf edirlər. Digər tərəfdən, onlar onimlərin siqnikativ mənə daşdığını, yəni məfhumu ifadə etmək qabiliyyətini inkar edirlər.

Hətta XIX əsrin sonlarında S.C. Mill hesab edirdi ki, xüsusi adlar “müstəqil məzmunu olmayan, şüurda obyektin ideyası ilə əlaqələndirdiyimiz bir işarəni” təmsil edir [12, s.38]. Xüsusi adların heç bir mənası yoxdur və anlayışları ifadə etmək iqtidarında deyildirlər.

Fransız dilçiləri də digər dünya dilçilərinin fikirlərinə şərik olaraq bildirirlər ki, xüsusi isimlər ümumi isimlərdən fərqli olaraq heç bir həqiqi mənaya malik deyillər. Müəyyən bir obyekti ifadə edən xüsusi adı mənası ilə birləşdirən əlaqələr heç də semantik deyil, onlar hər bir konkret halda konvensiyanı ifadə edir (“...ümumi isimdən fərqli olaraq, onun heç bir həqiqi mənası, tərfi yoxdur, təyin etdiyi obyektdə semantik olmayan bir əlaqə ilə, lakin ona məxsus olan konvensiya ilə bağlanır” [22, s.284; 26].

Xüsusi adın semantikasına paradiqmatik yanaşmanı bir sıra rus alimləri də araşdırmışlar. A.A. Reformatski, bütün onimlərin ümumi xüsusiyyətini onda görür ki, onlar ifadə etdikləri adda öz mənalarına malikdirlər və yalnız heç bir anlayış ifadə etmirlər [13, s.536]. A.A. Ufimçeva və N.D. Aputyunova tam semantik quruluşa malik olmayan və yalnız denotativ mənə daşıyan xüsusi adları “semantik cəhətdən qüsurlu” [4, s.383], “leksik cəhətdən natamam” [16, s.240] adlandırırlar. Onlar onimlərin əsas “qüsuru” kimi geniş anlayışları ifadə edə bilməmələrini önə çəkirlər.

Sintaqmatik yanaşmanın tərəfdarları onimləri, ilk növbədə, nitq vahidi hesab edir və iddia edirlər ki, xüsusi adın semantik yükü ümumi adın semantik məzmunundan üstündür. Onların fikrincə, onimlər subyektin ifadəsindən əlavə, səciyyələndirilən obyektin (denotatın) xassələri və əlamətləri ilə təmsil olunan xüsusi mənaların bütün spektrini ifadə edir, yəni onlar özlərində obyektə bağlı bütün ekstralingvistik məlumatları ehtiva edir. Belə ki, O. Espersen qeyd edir ki, ad həmişə daşıyıcısının tanındığı, xassələrinə görə digər şəxs və obyektlərdən fərqlənən keyfiyyətləri ifadə edir [8, s.400].

Onimin asemantik xarakterli olması ideyasının tərəfdarları və ada ümumi isimdən daha böyük nisbi mənə bəxş edən dilçilər xüsusi adın semantik eyniliyi məsələsinə müxtəlif mövqelərdən yanaşırlar. Bəziləri xüsusi adları dil səviyyəsində, digərləri isə nitq səviyyəsində təhlil edirlər. Hər iki yanaşma (paradiqmatik və sintaqmatik) tez-tez tənqidlərə məruz qalır.

Xüsusi adın mənə probleminə *kompleks* yanaşmanın tərəfdarları - yeri gəlmişkən biz də onların fikrini bölüşürük - düşünürlər ki, onimlər həm dil, həm də nitq vahidləridir. Bu nəzəriyyəni I.P. Qalperin, A.A. Jivoqlyadov, S.I. Zizin, T.H. Kondratiyev, A.V. Superanskaya və başqaları dəstəkləyirlər. Onlar xüsusi adın semantik orijinallığından, semantik strukturun dil səviyyəsində onimin mövcudluğu, “semantik məzmunu” [11, s.251-266], “onimlərin bir sıra fərdi xüsusiyyətləri” [9, s.8], “semantik potensialı” [15, s.688] haqqında danışırlar. O da vurğulanır ki, xüsusi adlar denotativ mənə ilə yanaşı, siqnifikativ ixtisaslaşma, konseptual əlaqə ilə də səciyyələnir.

Ümumi isimlər ümumi anlayışlar üzərində qurulduğu halda, xüsusi isimlər fərdi anlayışları ehtiva edir. Xüsusi adlar sadəcə olaraq reallığın vahid obyektini adlandırır

fərdiləşdirmir, onlar həm də, onu ümumiləşdirir, müəyyən bir nitq hissəsinə istinad edərək, anlayışın müəyyən bir qavrayış sahəsinə aid olduğunu göstərir [10, s.18].

Məndə xüsusi isimdən istifadə etmək baxımından xarici dilçilər onun funksiyasını göstərmək üçün yeni terminlər yaradırlar. Məsələn, J.L. Vaksler (Jean-Louis Vaxelaire) aşağıdakı neologizmləri təqdim edir:

- les noms propres communs, les noms propres incarnés, les noms propres désincarnés (Gardiner, 1954) - nominal xüsusi isimlər, həqiqi xüsusi isimlər, cisimsiz (qeyri-maddi) xüsusi isimlər;
- les noms communs propres (Hadj Hamou, 1999) - xüsusi nominal isimlər;
- les quasi noms propres (Jespersen, 1961) - kvazi (təqribi) xüsusi isimlər;
- les noms propres primaires et secondaires (Algeo, 1973) - əsas və ikinci dərəcəli xüsusi isimlər;
- les noms propres idéaux, quasi idéaux et multi-désignateurs (Grodziński, 1980) - ideal, kvaziideal və çox təyinatlı xüsusi isimlər;
- les noms propres usages (Shwayder, 1961) - işlək xüsusi isimlər;
- les noms propres épistémiques (Pariente, 1973) - epistemik (*bir ictimai qrupa və ya dövrə xas olan tənzimlənmiş anlayışlar - dünyanın dərk edilməsi, elmlər, fəlsəfə və s. məcmusu*) xüsusi adlar;
- les surnoms (Pottier, 1954) - ləqəblər;
- les proprionymes (Boulanger, 2001) - proprionimlər;
- les idionymes directs et indirects (Forest, 1996) - birbaşa (vasitəsiz) və dolay (vasitəli) idiomlar.

J.L. Vakslerin qeyd etdiyi kimi, bu neologizmlər yalnız xüsusi və ümumi adı ayırd etmək çətinliyini göstərir. O, belə terminologiyanın getdikcə daha çox yaradılmasının faydasızlığını vurğulayır, çünki xüsusi adlar kateqoriyaları deyil, istifadə üsullarını dəyişdirir və məhz fərqlilik də bundan ibarətdir: *Ces néologismes ne montrent finalement rien d'autre que la difficulté à distinguer de manière définitive nom propre et nom commun. Il est pourtant inutile de recourir à de tels stratagèmes terminologiques car ce ne sont pas les noms qui changent de catégorie, mais les emplois que l'on fait de ces noms qui diffèrent* - Bu neologizmlər son nəticədə xüsusi isimləri ümumi isimlərdən qəti şəkildə ayırd etmək çətinliyindən başqa heç nə göstərmir. Lakin kateqoriya dəyişdirən adlar deyil, bu adlardan edilən istifadələr fərqləndiyi üçün bu cür terminoloji strategiyalara əl atmaq əbəsdir [25, s.7].

K.A. Elistratova ənənəvi olaraq belə bir fikir irəli sürür ki, onimlərin spesifikliyi təkcə onların linqvistik statusu ilə deyil, həm də ekstralingvistik amillərlə müəyyən edilir ki, bu da öz növbəsində onimlərin semantik quruluşunun formalaşmasına və onların fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərir. Buna görə də, adların müxtəlif xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilməlidir [6, s.16-23].

Xüsusi isimlər haqqında aparılmış elmi tədqiqat işlərinin böyük əksəriyyəti onların mənasının mövcudluğu və bu mənanın təbiəti probleminə həsr edilmişdir. Mənası uyğun olan referent və ifadə olunan söz arasında əlaqənin sabilliyinin qarantı hesab edilən denotasiya

(xüsusi məna) olan klassik semantikada xüsusi ismin asemantikliyi (mənasızlığı) ideyası üstünlük təşkil edir.

Əvvəllər mənası olmayan leksik vahidlər hesab edilən xüsusi isimlərin semantik aspekti heç bir müzakirə mənbəyi olmurdu. Dilçilərin fikrincə, xüsusi isimlər xüsusi fərdləri ifadə edir və yalnız referent roluna malik idilər. Bununla belə, filosof və məntiqçilər hesab edirdilər ki, xüsusi isimlərin referent roluna malik olmasının böyük əhəmiyyəti var, çünki onlar reallıq və dil arasında təkzibedilməz əlaqə yaradır. Lakin xüsusi isimlərin referensial mexanizminin tədqiq edilməsi zamanı çoxlu problemlər ortaya çıxır. Əslində, “fransız dilçiliyində xüsusi isimlərin yeri tarixən xüsusi maraq doğurur, belə ki, o, bu elementin uzunmüddətli mövcudluğuna və eyni zamanda, bu sahəyə xüsusi isimlərin diqqət mərkəzi olduğu davamlı nisbi maraqsızlığa şahidlik edir” [20, s.115-190].

Xüsusi isimlərin semantikasının müəyyən edilməsi onları tarixi, filoloji və etimoloji planda öyrənən və dilçiliyin bir bölməsi olan onomastika sahəsinə aid olan bir leksik vahid kimi linqvistik perspektivinin təyin edilməsi demək deyildir, çünki onomastika xüsusi isimləri müəyyən etməkdən çox izah etməyə meyillidir. Onomastika “xüsusi ismi” hər hansı bir leksik vahid, adi bir söz kimi təhlil edir; problem isə xüsusi ismin mənasını başa düşməkdən, onu yaradan sözün etimologiyasını və mənşəyini axtarib-tapmaqdan ibarətdir, söhbət bu leksik vahidlərin hələ xüsusi ismə çevrilmədiyini bir dövrdən gedir.

Müasir məntiqi fəlsəfənin təsiri altında olan bəzi dilçilər semantikanın “ekstensional” perspektivinin tərəfdarıdır və belə hesab edirlər ki, əhəmiyyətli olan sözün, ifadənin və cümlənin mənası deyil, onların ifadə etdikləri elementlərdir. Lakin qəbul etmək lazımdır ki, müasir təbiət elmlərində məna anlayışı ciddi linqvistik planda qaçılmazdır, elə bu da parallel surətdə referent anlayışını əmələ gətirir.

Bununla belə, mənanı və istinadı qarışdırmamalıyıq, çünki referent məna deyil. Bu baxımdan məntiqçilər zarafatla deyirlər ki, “əsl itlərdən fərqli olaraq onlar Medor adlandırılırsa da, belə, Medor sözü hürmək qabiliyyətinə malik deyildir. Bu, xüsusi ad olmayan ‘it’ sözünün fortiori (daha güclü) halıdır. Eynilə, at sözü də adlandırılan heyvandan fərqli olaraq kişnəmir və çapmır. Hər bir söz kimi onun da bir mənası var, lakin o məna, atda olan beyin və ruhdan kənar reallıqdan aydın şəkildə fərqləndirilməli olan psixoloji reallıqdır” [18, s.29]. Əslində “it sözü hürməz” deyərək, məntiqçilər aydın şəkildə məna ilə işarələnmiş əşya, yəni məna ilə qavranılan ekstralingvistik reallıq arasında fərq qoymağı iddia edirlər. Bu məqsədlə Sossür [23, s.269] artıq öz *Cours* elmi əsərində dil işarəsinin əşyanı və adı deyil, anlayışı və akustik obrazı birləşdirdiyini şərh edirdi. Turatye, “Belə bir söz nə deməkdir?” sualına ya lüğətdəki kimi şifahi bir təriflə, ya da obyektə göstərən jestlə müşayiət olunan “Bu” ilə cavab vermək olduğunu, ikinci həll bəlkə də ən asan və ilk ağına gələndir” deyər cavab verir. Sonra isə nəzərə çatdırır ki, linqvistik işarənin iki üzü ilə yanaşı, istinad olan üçüncü bir termin də vardır [24, s.288].

Məna ilə referent arasında qarışıqlıq riski onunla bağlıdır ki, dil istifadəçiləri mənanı üzə çıxarmaqdansa, dildən kənar reallıqda rast gəlinən referenti təyin etmək üçün sonuncudan (üçüncü termindən) daha tez-tez istifadə edirlər. Sözüün formasını (işarəni, ifadəni), mənasını (işarəni, məna, məzmunu), ilk iksindən fərqli olaraq sözdən kənar olan istinadını ayırd etmək vacibdir.

Məntiq, obyektə həqiqətə çatma biləcək düşüncə və təfəkkür proseslərini müəyyən etmək olan bir elm olaraq, istinad mənadən üstün tutur. O, hesab edir ki, sonuncunun mənfi cəhətləri onun yalnız psixoloji səviyyədə mövcud olması ilə bağlıdır, bu da məntiqi yanaşmanı və mülahizəsinin sərtliyini xarakterizə edən dəqiqlikdən uzaq, daha çox intuitiv metodlardan başqa bir yanaşma deyildir. Etiraf etmək lazımdır ki, məntiq sistematik olaraq semantik aspektə və ya niyyətə laqeyd yanaşmır, bununla belə istinad ölçüsünə əsaslanmağı seçir. Bu baxımdan, fərqli ifadələrin eyni referentə istinad etdiyi, lakin fərqli mənalara daşdığı halı nəzərdən keçirə bilərik. Bunu göstərmək üçün Baylon və Minyot aşağıdakı məşhur nümunədən istifadə edirlər:

«*Le vaincu de Waterloo est mort en 1821*» - *Vaterlo savaşında məğlub olmuş adam 1821-ci ildə vəfat edib.*

«*Le vainqueur d'Austerlitz est mort en 1821*» - *Osterlitz savaşının qalibi 1821-ci ildə vəfat edib.*

Hər iki ifadə - *le vaincu de Waterloo* və *le vainqueur d'Austerlitz* müxtəlif mənalara malikdir. Hər ikisi Napoleonun şəxsiyyəti olan tək və eyni referenti təyin etsələr də, heç də eyni məna ifadə etmirlər. Beləliklə, əgər biz həqiqəti həmişə prioritet götürən məntiqçilərin nöqteyi-nəzərindən yanaşsaq, nümunə kimi göstərilən hər iki cümlə doğrudur, çünki onların qrammatik mövzusu eyni istinadı təyin edir: *Napoleon*.

Əslində, həqiqət nöqteyi-nəzərindən referentin şəxsiyyəti yuxarıda müşahidə edilən misalda heç bir maraq kəsb etməyən məna fərqindən üstündür. Baylon və Minyot iddia edirlər ki, «*əgər məntiqçilər kimi, biz ilk növbədə həqiqət dəyərləri ilə maraqlanıırıqsa, bir ifadənin doğru adlandırılması və ya sübutlar olmadıqda yalan olduğunu söyləmək üçün yerinə yetirilməli olan şərtlər, mənanın mücərrədləşdirilməsinə vadar edir ki, bu da həqiqi dilçilər tərəfindən qəbul edilməzdir*» [18, s.35]. Buna görə də aydındır ki, semantiklərin mənanı nəzərdən keçirməkdən imtina etməsi, hətta ona üstünlük verməkdən imtina etməsi qeyri-mümkün, hətta absurd olardı, çünki bu, dil reallığı ilə tamamilə uyğunsuzluq olardı.

Bundan əlavə, bilməliyik ki, məna bütün digər kateqoriyalar arasında bir terminin referentini əlçatan edir. Üstəlik, mənanın istinadla eyni şey olmadığını sübut etməkdə israrlı olan məntiqçi Frej [19, s.222] izah edir ki, sözüün mənası referentin “verilmə tərzidir”, başqa sözlə, onu təqdim etmək üsuludur. Əvvəlki nümunədə *Napoleon* referenti ifadələrdə iki fərqli şəkildə təqdim olunur, *le vaincu de Waterloo*-Vaterlo döyüşünü uduzan və *le vainqueur d'Austerlitz* - Austerlitsin qalibi, məhz ona görə ki, bunların hər birində eyni referentin fərqli cəhətləri verilir [17, s.4].

Müasir Azərbaycan dilçiliyində də tədqiqatçılar arasında xüsusi isimlərin mənə kateqoriyası probleminə müxtəlif cür yanaşmalar mövcuddur. Onomastika sahəsində hərtərəfli tədqiqat aparan A. Qurbanov qeyd edir ki, xüsusi isimlər (o, əsasən, şəxs adlarına istinad edir) mənaya malikdir və bu mənə xüsusiyyəti adlarda uzun tarixi inkişaf əlaqədar formalaşmışdır. O, buna misal olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı şəxs adlarının semantik tutumunun zənginliyini önə çəkir. Tarixən dünyaya gələn uşağa ad verilərkən mütləq müəyyən bir mənə, məzmun düşünülmüş və bu əsasda ad seçilmişdir. Bunu təsviri adlarda daha aydın müşahidə etmək olar. Məsələn, *Ağca, Qaraca, Qara, Sarı, Qəhrəman, İgid, Gözəl, Göyçək* və s. adlarının apelyativ mənası advermədə əsas götürülmüşdür. Bundan başqa o, xüsusi adların apelyativ sözlərdən yalnız leksik mənasına görə deyil, həm də qrammatik mənə əlamətinə görə fərqləndiyini bildirir. Məsələn, şəxs adlarına *-lar, -lər* cəmlik şəkilçisi artırılarda çoxluq bildirməkdən başqa müəyyən bir ictimai qrup anlayışı da əmələ gəlir:

Sizin güldüyünüz çoban torpağı

Nizamilər, Füzulilər yetirmiş (S. Vurğun).

Burada “Nizami, Füzuli adlı bir neçə sənətkarın yetişdiyi” fikri deyil, “Nizami, Füzuli” kimi dahi, ölməz sənətkarlar yetişdiyi anlaşıdır” [2, s.42].

H.Ə. Həsənov da onomastikanın semasiologiya ilə sıx əlaqədə olduğunu bildirir. O, qeyd edir ki, onların hər ikisi söz və onun mənasını öyrənir, lakin təqdim etmə baxımından bir-birinin diametral əksini təşkil edir [3, s.308].

Y. Cəfərli xüsusi isimlərin mənasının olmasını təsdiqləyərək onların hər birinin semantikasındakı yüz illərin tarixi fakt və hadisələrinin qorunduğunu nəzərə çatdırır. O, bildirir ki, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə və şəhərlərinə verilən adların etimologiyasını araşdırarkən onların hər birinin semantikaya malik olması aşkar olur: Gəncə “xəzinə”, Suraxanı “qonaq evi”, Qobustan “çoxlu qobusu olan yer” və ya “dəre-təpəli”, “yarğanlı”, “quru çay yatağı”, həmçinin “məskunlaşmamış quru düzənlik” və s. mənasını verir [1, s.386].

Nəticə. Beləliklə, xüsusi ismin semantikasi probleminə müxtəlif yanaşmaların mövcudluğuna baxmayaraq, onimlərin özünəməxsus semantik konsepsiyaya malik olması ideyasını dəstəkləyən dilçilər eyni bir iddianı irəli sürürlər : xüsusi ad, əsasən, müəyyən edir və fərdiləşdirir, ümumi isim isə ümumiləşdirir. Bununla belə, xüsusi isimlər ümumi isimlərə nisbətən sayca az miqdarda olsa belə ümumiləşdirmə qabiliyyətinə malikdir, çünki onlar söz işarələridir.

Ədəbiyyat

1. Cəfərli Y. (2014), Azərbaycan Dilinin Onomastikası Müstəqillik Dövründə. Bakı: Elm və təhsil, 386.
2. Qurbanov A. (2019), Azərbaycan Onomasiologiyasının Əsasları, 2 cildə, 2-ci cild. Bakı, 432.
3. Həsənov H.Ə. (1988), Müasir Azərbaycan Dilinin Leksikası. Bakı: Maarif, 308.

4. Арутюнова Н.Д. (1976), Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. АН СССР. Ин-т языкознания. Москва: Наука, 383.
5. Бодуэн-де-Куртене А. (1917), Введение в Языковедение. Санкт-Петербург: литография Богданова, 320.
6. Елистратова К.А. (2015), Ономастикон поэтического дискурса Веры Полозковой: Лингвосемиотический аспект. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Череповец, 16-23.
7. Ермолович Д.И. (2001), Имена собственные на стыке языков и культур. Москва: Р. Валент, 11-12.
8. Есперсен О. (1958), Философия грамматики. Москва: УРСС, 71-72.
9. Кацнельсон С.Д. (1987), К понятию типов валентности. Москва: ВЯ, No.3, 8.
10. Колмакова Н.Л. (1988), Семантические и коммуникативно-функциональные особенности имен собственных в современном английском языке. Дисс. канд. филол. Киев, 18.
11. Курилович Е. (1962), Положение имени собственного в языке. Очерки по лингвистике. Москва: Из-во иностр. лит-ры, 251-266.
12. Милль Дж.Ст. (1914), Система Логики Силлогистической и Индуктивной. Москва: Политиздат., 38.
13. Реформатский А.А. (1967), Введение в Языковедение. Учебник. Москва: Аспект Пресс, 60.
14. Суперанская А.В. (1973), Общая Теория Имени Собственного. Москва: Наука, 366.
15. Успенский Б.А. (1994), Избранные Труды, Язык и Культура. Москва: Гнозис, Том.2. 688.
16. Уфимцева А.А. (1986), Лексическое значение, Принцип Семиологического Описания Лексики. Москва: Наука, 240.
17. Akir H. (2016/2017), Aspect sémantico-logique du nom propre. Université de Béjaïa, Faculté des Lettres et des Langues, 4.
18. Baylon C., Mignot X. (2002), Initiation à la Sémantique du Langage. Paris: Nathan, 29.
19. Frege G. (1892), Écrits Logiques et Philosophiques. Paris: Seuil, 222.
20. Leroy S., Muni Toke V. (2007), Une date dans la description linguistique du nom propre : l'Essai de grammaire de la langue française de Damourette et Pichon. Laxies, Presses de l'ENS, Editions rue d'Ulm, 115-190.
21. Molinié G. (1998), Sémiostylistique. L'Effet de l'art, Formes sémiotiques. Paris : PUF, 284.
22. Saussure F. (1916), Cours de linguistique générale. Alger: ENAG, 269.
23. Touratier C. (2000), La sémantique. Paris: Colin, 288.
24. Vaxelaire J.L. (2007), Nom propre et lexicographie français. Université Paris 7: CIEL, 7.
25. <http://journals.openedition.org/semen/5341>